

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Ulu türk hökmdarı İltəris xaqan Çin hökmlərinə qarşı üsyan edib səkkiz il Çin orduları ilə döyüşdü, ağır məhrumiyətlərə qatlaşdı və türklərin müstəqil Göytürk dövlətini yaratdı. Ağır mübarizə illəri, düşmənin təqibindən keçirdiyi sıxıntılar, səkkiz illik partizan həyatının acılıq və sıxıntılar onun sağlamlığını sarsıtmışdı. Türk xaqanlığı bərpa edəndən dörd il sonra İltəris xaqan vəfat etdi. Müqəddəs və ulu türk törüsünə (qanununa) uyğun olaraq türk taxtına onun ortancıl qardaşı Moçur oturdu.

Qaynaqların böyük əksəriyyəti İltəris xaqanın ortancıl qardaşını Moçur adlandırır. Çin qaynaqlarında onun adı Mo-çjo şəklində yazılır. Çin dilindəki **Mo** sözü qədim türk dilində Bəg (azərbaycanca: bəy) sözünə uyğun gəlir, **çjo** sözü isə çinlilərdə ən böyük hərbi rütbəni bildirir; qədim türklər bu rütbəni **çor** sözü ilə ifadə edirdilər. Deməli, İltəris xaqanın ortancıl qardaşının - o hələ taxta oturmazdan əvvəlki (qədim türklərdə adamın adı onun tutduğu ictimai mövqedən asılı olaraq dəyişirdi) adı Bək çor şəklində olmalıdır, lakin onun bu cür yazılışına biz heç bir qaynaqda təsadüf etmirik. Moçur (Bəg çor) taxta oturduqdan sonra Kapağan xaqan adı qəbul edilir. Bu ad iki hissədən ibarətdir: **kap** sözün köküdür və Azərbaycan dilindəki **qapmaq** feilinə bərabərdir, - **ağan** şəkilçisi isə feillərə artırılıb daimi keyfiyyət bildirən düzəltmə sifət əmələ gətirir. Deməli, **kapağan** xasiyyəti qapmaq olan adam deməkdir; bu sözü Azərbaycan dilində **fateh** sözü ilə də tərcümə etmək olar. Həqiqətən də Kapağan xaqan hökmdarlığı etdiyi 24 il ərzində çoxlu ölkə fəth etmiş (yadınıza salın: Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, Səfəvi sülaləsinin banisi Şah İsmayıl Xətai də hakimiyyətinin 14 ili ərzində 14 ölkəni fəth etdiyi üçün Fateh təxəllüsü daşıyırdı), türk dövlətinin sərhədlərini xeyli genişləndirmiş, türk xaqanlığını dünya əhəmiyyətli dövlətə çevirmişdi.

Kapağan xaqan türklər üçün ağır bir vaxtda taxta oturmuşdu. Türklər Çin əsarətinə qarşı əlli il mübarizə apardıqdan sonra azadlıq əldə etmişdilər. Bu əlli ildə türklərin çəkdiyi əzab-əziyyəti Kapağan xaqandan sonra taxta çıxmış Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Böylə layiq oğulların Çin xaqanına qul oldu, xanımlığı layiq qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını atıb Çin adı qəbul etdi. Çin xaqanına tabe oldu. Əlli il ona qulluq etdi. Şərqdə Koreya xaqanlığından qərbdə Aral dənizinə qədər olan yerləri tutub Çin xaqanına verdi». Buradan belə görünür ki, Çin dövləti türklərdən həm də qəsbkarlıq müharibələrində qurban verilməsi adamlar kimi də istifadə etmiş. Buna görə də Çin dövləti türklərin azadlıq əldə etməsi, müstəqil dövlət yaratması ilə heç cür razılaşa bilməzdi.

Kapağan xaqan taxta oturduqda türk dövləti Monqolustanda Ötükən yaylası adlanan kiçik bir ərazini tuturdu. Cənub, cənub-şərq və cənub-qərbdən Çin dövləti, şimaldan türkdilli qırğız qəbilələri, şimal-şərqdən monqoldilli kıtay və tatabı qəbilələri, şimal-qərbdən türkdilli karluk, basmıl və türkiş qəbilələri türk xaqanlığına düşmənin kəsilməsi. Çin dövləti həm yağlı tikə olan türk qəbilələrini, həm də çinlilərə nisbətən daha cəngavər, daha

döyüşkən olan türk əsgərlərini əldən vermək istəmədi, digər tərəfdən də qüdrətli, Çinlə döş-döşə verə bilən türk dövlətinin yaranmasından qorxurdu; türkləri əhatə edən qəbilələrə, xüsusən qırğız, karluk, türkiş... qəbilələrinə gəlincə, onlar haqlı olaraq qorxurdular ki, müstəqil türk dövlətinin yaranması türk qəbilələrinin birləşməsinə türklərin qüdrətinin artmasına səbəb olar, nəticədə həmin türkdilli qəbilələr öz müstəqilliyini itirər və türklərdən asılı vəziyyətə düşər. Buna görə də çinlilərlə yanaşı həmin qəbilələr də türk xaqanlığına düşmənin münasibət bəsləyir, Çin dövləti isə bu düşmənçiliyi hər vasitə ilə qızıdırırdı. Türklərin bu dövrdəki vəziyyətini Kapağan xaqanın vəziri Müdrük Tonyukuk belə ifadə edir: «Düşmənlərimiz ətrafda yırtıcı quş kimi idi, biz leş kimi idik».

Yeni türk xaqanlığı indiki Monqolustanın mərkəzində Orxon və Tola çaylarının hövzəsində qədim türklərin Ötükən adlandırılan kiçik bir ərazidə yerləşirdi. Türklərin heç də hamısı bu ərazidə yaşamırdı: türk xalqının mühüm bir hissəsi Ordos adlanan ərazidə yaşayırdı və bu ərazi də Çin hakimiyyəti altında idi. Əlbəttə, belə bir vəziyyətdə yeni yaranmış dövləti qorumaq, möhkəmləndirmək və türk xalqını birləşdirmək məsələsi ön plana keçirdi.

Kapağan xaqan və onun baş vəziri Müdrük Tonyukuk yaxşı başa düşürdü ki, hələ zəif olan türk xaqanlığı onu əhatə edən güclü dövlətlərin ittifaqına qarşı dura bilməyəcək. Ona görə də düşmənlər birləşməmiş onlarla vuruşmaq qərara alınır.

Taxta oturduqdan, təxminən, bir il sonra 694-cü ildə Kapağan xaqan Çinə hücum edir. Türk orduları Sarı (Xuanxe) çayı sahillərindəki Çin torpaqlarını çalıb-

tumdur) müharibəyə qoşulur. Hər iki qəbiləni məğlub edir və onların yaşadığı torpaqları türk dövlətinə qatır. Bilgə xaqan deyir: «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik». Bu müharibədən sonra türk xaqanlığının şərq sərhədləri, az qala, Sarı dənizə qədər çatır. İki il sonra (698-ci ildə) Kapağan xaqan öz dünənki müttəfiqi olan Çin dövlətinə qarşı hərbi yürüş təşkil edir: türk süvari orduları Böyük Çin səddini aşaraq Çinin Xuanxe (Sarı) çayı boyundakı münbit sərhəd əyalətlərini talan edir, çoxlu əsir, habelə at ilxısı, mal-qara sürüsü və taxıl qənimət ələ keçirib geri qayıdır. Məhz həmin bu vaxtdan başlayaraq mobil türk süvari ordusunun ləng piyada Çin ordusundan üstünlüyü özünü aydın büruzə verir. İndi türk dövlətinə cənubdan (Çin tərəfindən) hücum təhlükəsi xeyli azalmışdı. Kapağan xaqanın türk orduları 700 və 702-ci illərdə də Çinə hücumlar edir, türk əsgərləri hətta Çinin paytaxtı Çanan şəhərini mühasirəyə alır, Çin torpaqlarını vuran qoyur, adamları, at ilxılarını, mal-qara sürülərini sürüb aparırlar. Çinin tamamilə darmadağın ediləcəyindən qorxuya düşən imperator 703-cü ildə Kapağan xaqanla sülh bağlamağa məcbur olur. Beləliklə, cənubdan türk dövlətinə qarşı ola bilən hərbi təhlükə də aradan qalxır. İndi Kapağan xaqan üzünü qərbə - türkiş və karluk qəbilələrinə qarşı çevirir. Ancaq türkişlərlə müharibəyə başlamazdan əvvəl Kapağan xaqan Orta Asiyada Çü çayı vadisində yaşayan bir sıra hun qəbilələrini türk xaqanlığına tabe etmək fikrinə düşür. Bu məqsədlə o, 701-ci ildə böyük qardaşı İltəris xaqanın oğulları - gələcək Bilgə xaqan (bu vaxt o, tarduşların şadı - inzibati və hərbi rəisi - idi) və onun on altı yaşlı kiçik qardaşı Kül

də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq... süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük, sandıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Bu döyüşdə Kül tigin misilsiz qəhrəmanlıq göstərir. Kül tigin şərfinə qoyulmuş abidədə onun hünəri mədh edilir. Beləliklə, şimal təhlükəsi də aradan qaldırılır, Kapağan xaqan üzünü qərbə çevirir.

710-cu ildə türk ordusu Qərbə hərbi yürüşə çıxır. Orduya Kapağan xaqanın kiçik oğlu İnel xaqan və qardaşı oğlu Bilgə xaqan komandanlıq edirdi, Tonyukuk isə, indiki dildə desək, hərbi qərargahın rəisi idi. Bilgə xaqan yazır: «Əmim xaqan ilə... qərbə Demir qapıya kimi qoşun çəkdik». Türk ordusu sürətlə hərəkət edib, Qara İrtiş çayını keçir, bir gecəyə Bolçu (indiki Urunqu) çayına çatır. Burada türklər onların belə sürətlə irəliləyəcəyini gözləməyən və şirin-şirin yatan türkiş ordusunun ön dəstəsi ilə qarşılaşır və onu darmadağın edir. Sonra türk qoşunu Bolçu çayının cənubunda yerləşən Yarış düzündə yüz minlik türkiş ordusuna qəfildən hücum edib bu ordunu da darmadağın edir. 710-711-ci illərdə qərbdən gözlənilən təhlükə də aradan qaldırılır. Müzəffər türk silahının uğurları nəticəsində Türk xaqanlığının qərb sərhədləri indiki Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala (qədim türk abidələrində: Demir qapı) keçidinə qədər çatır.

İndi Kapağan xaqan Çinə təkbətək danışa bilirdi. Müharibəyə yenə də Çin səbəb olur. 712-ci ildə yüz minlik Çin ordusu şərqdə - Mancuriyada türk xaqanlığına tabe olan tatabı qəbilələrinə qarşı hücum keçir. Çin ordusu tam məğlub olur. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, «bir neçə on min əsgər həlak olur», «iki Çin

KAPAĞAN XAQAN

çapır və Ordosda yaşayan türk qəbilələrini də götürüb Ötükən meşəli dağlarına qayıdır. Bu vuruş nəticəsində xaqan türk torpaqlarını azad edə bilməyə də türk qəbilələrini Çin əsarətindən azad edir. Bilgə xaqan qardaşı Kül tigin üçün qoyduğu başdaşında bu haqda belə deyir: «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi». Beləliklə, Kapağan xaqan birinci vəzifəsini - türk xalqını birləşdirmək, qüdrətli ordu yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirir.

Çin dövləti Kapağan xaqanın qüvvələnməsindən qorxuya düşür, Mancuriya, Monqolustan, Orta Asiya və Cənubi Sibirdə yaşayan qəbilələri türk xaqanlığına qarşı qaldırmağa çalışır. Kapağan xaqanın ikinci vəzifəsi bu qüdrətli qəbilələrlə dil tapmaq - ya onlarla ittifaq bağlamaq, ya da onların yaşadığı torpaqları türk dövlətinə birləşdirmək idi. Tezliklə belə bir fürsət ələ düşür. Mancuriyada yaşayan monqoldilli kıtay və tatabı qəbilələri 696-cı ildə Çin hakimiyyətinə qarşı üsyan edir və onlara qarşı göndərilən Çin ordularını bir-birinin ardınca məğlubiyətə uğradır. Kapağan xaqan Çin imperatoru ilə ittifaq bağlayıb (düşmənin düşməni mənəm dos-

tigini qərbə hərbi yürüşə göndərir. İki qardaş əl-ələ verib Çü çayı boyunda yaşayan bütün qəbilələri türk xaqanlığına tabe edir. Az sonra Kapağan xaqanın orduları Bilgə xaqan və Kül tiginin sərkərdəliyi altında bayırku qəbilələrini itaət altına aldı. Məğlub olan bayırku qəbilələrinin başçısı Uluğ İrkin Çinə qaçır. Çü və bayırku qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunu da türklər tərəfindən ağır məğlubiyətə uğradılır. Elə bu zaman xəşfiyyət (qədim türklər **körük** deyirlər) xəbər gətirir ki, Çin, türkiş və qırğızlar türk xaqanlığına hücum etmək üçün ittifaq bağlamışlar. Kapağan xaqan kiçik hərbi şura (özü, oğulları Bögü və İnel, qardaşı oğulları Bilgə və Kül tigin, vəzir Tonyukuk) çağırır. Hamı belə bir rəyə gəlir ki, bu üçlükdə ən təhlükəlisi qırğız xaqandır. 709-cu ildə Bilgə xaqanın sərkərdəliyi altında türk ordusu şimal səfərinə çıxır. Qoşun sürətlə Yenese çayını keçir, Örpən adlanan yerdə çik (indiki Tuva) qəbilələrini, onların ardınca isə az qəbilələrini tabe edir. İndi əsas düşmən - qırğızların qəfil hücumunun qarşısı alınmışdı, lakin qırğızlardan gələn təhlükə aradan qaldırılmamışdı. Qırğızlar Sayan dağlarının şimalında yaşayırdılar. Qırğız ölkəsinə gedən yeganə yol - Kögmən aşırımı isə qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Qış olduğu üçün hər tərəfi qar basmışdı. Əslində, şimala yürüş etmək mümkün deyildi. Kapağan xaqan vəzir Tonyukuku orduya komandan təyin edir, Bilgə xaqanı və Kül tiginini ona köməkçi qoşur. Türk ordusunun qırğız yürüşü Tonyukuk, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində poetik dillə təsvir edilmişdir. Bu səfərdə türk qoşunun komandanı olan Tonyukuk yazır: «Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada dağa qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldıq üçün öldürüldü. ...Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladık. Gecə də, gündüz

generalı əsir düşür». 714-cü ildə çinlilər Kapağan xaqanla sülh bağlamağa məcbur olurlar. Türk dövləti üçün cənubdan gözlənilən təhlükə də aradan qaldırılır.

Kapağan xaqanın hərbi qələbələri sayəsində türk xaqanlığının sərhədləri şərqdə Sarı dənizə, qərbdə Demir qapıya (Alma-Ata və Daşkənd arasındakı Buzqala keçidinə), şimalda Baykal gölüne, cənubda Tibet yaylasının ətəklərinə çatırdı. Türk xaqanlığı Mərkəzi və Şərqi Asiyada hegemon qüvvəyə çevrilmişdi. Çin dövləti hər il türk xaqanına hədiyyə adı ilə çoxlu sarı qızıl, parlaq gümüş, yumşaq ipək və taxıl xərac verirdi. Əlbəttə, Şərqi və Mərkəzi Asiyada hökmlərlik etməyə can atan Çin dövləti türk xaqanlığının belə qüvvələnməsinə dözməzdi. Çin hökuməti türk xaqanlığına tabe olan qəbilələrin mərkəzi-hökumətə qarşı qiyam qaldırmağa şübhələnirdi. 716-cı ildə Qobi səhrasının şimalında yaşayan türkdilli doqquz oğuz qəbilələri xaqanlığa qarşı qiyam qaldırır. Həmin ilin yazında doqquz oğuzlara qarşı səfərə çıxan orduya Kapağan xaqanın özü rəhbərlik edir. Xaqan başda olmaqla əsas hərbi qüvvələrin şərqə getməsindən istifadə edən karluklar qiyam qaldırıb orduya hücum edir, lakin Kül tiginin tərəfindən tam məğlub edirlər. Bu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzlar üzərində parlaq qələbə qazanır. Yenə həmin 716-cı ildə bayırku qəbilələri qiyam qaldırır. Kapağan xaqan Tola çayı sahilində baş verən döyüşdə bayırkuları darmadağın edir. Qoşun orduya qayıdarkən Kapağan xaqan ordudan ayrı düşür, meşədə fikirlə-fikirlə yol gedir. Təsəffüfən məğlub olmuş bayırku qəbiləsinin meşədə gizlənən kiçik bir dəstəsi xaqanla qarşılaşır: Qiyamçılar xaqanı atdan salır, başını kəsir və Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə - Çin imperatoruna göndərir. Buradan da türk xaqanlığına qarşı qaldırılan qiyamlarda Çin sarayının barmağının olduğunu düşünmək olar.

Kapağan xaqan 24 il türk taxtında oturmuşdu. Onun hakimiyyəti illərində türk xaqanlığı öz qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı. Məhz buna görə də Kapağan xaqan türk xalqlarının tarixində özünə layiq yer tutmuşdur.